

НОВІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

УДК 316.48:316.485.26

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-68>

Горноста́й Павло Петро́вич

доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник лабораторії психології
малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-2327-6213
pavelgorn13@gmail.com

ТРАВМА ЖЕРТВИ І ТРАВМА АГРЕСОРА В МІЖГРУПОВИХ КОНФЛІКТАХ

Актуальність. Колективна травма є важливим соціально-психологічним феноменом, який впливає на соціальне життя великих і глобальних груп людей, іноді визначаючи навіть успішність чи неуспішність виконання основних життєвих завдань спільноти.

Мета. Статтю присвячено вивченню конфліктної міжгрупової взаємодії, яка призводить до психологічного травмування всіх її учасників.

Методологія. Теоретичний аналіз літературних джерел.

У результаті дослідження визначено, що взаємодія може бути симетричною, коли учасники по чергово або одночасно виступають у ролі жертв і агресорів; асиметричною, коли позиції груп-жертв і груп-агресорів чітко окреслені; і змішаною, коли на різних історичних етапах чергується симетрія і асиметрія. Прикладами симетричних міжгрупових конфліктів є війни, прикладами асиметричної міжгрупової конфліктної взаємодії – геноцид, рабство, колективна депортація. У конфліктній міжгруповій взаємодії травмуються всі її учасники: жертви, агресори і пособники – специфічна група людей, що стоїть між першими двома, колишні жертви, що приєдналися до агресорів. Підтвердженням того, що агресор також зазнає травми, є багато негативних почуттів, які переживає агресор і які можуть бути ознакою травмованості. Поширеність посттравматичних стресових розладів, що є об'єктивною ознакою колективної травми, у групи-агресора буває досить високою. За деяких обставин вона може бути значно вищою, ніж у групи-жертви. Група-пособник також є носієм колективної травми в кількох поколіннях, що можна спостерігати на прикладі жертв Голодомору. Деякі соціально-психологічні характеристики груп, що беруть

участь у міжгруповій взаємодії, посилюють конфліктність і травмованість: групова агресивність, групова віктимність, комплекс групової меншовартості. Є також індивідуальні психологічні чинники, що уможливають агресію і травмування. Одним із механізмів циклічності колективних травм і перетворення їх на історичні травми є міжпоколінна передача травматичного досвіду.

Висновки. Практики зіллення від наслідків історичних травм мають бути спрямовані на всіх учасників конфліктної міжгрупової взаємодії.

Ключові слова: колективна травма; історична травма; конфліктна міжгрупової взаємодія; симетричні міжгрупові конфлікти; асиметричні міжгрупові конфлікти, травма жертви; травма агресора.

Pavlo P. Gornostai

Doctor of Psychological Sciences, Professor, Chief Research Associate,
Laboratory of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-2327-6213

pavelgorn13@gmail.com

VICTIM TRAUMA AND AGGRESSOR TRAUMA IN INTERGROUP CONFLICTS

Relevance. Collective trauma is a crucial socio-psychological phenomenon that affects the social life of large and global groups of people, sometimes determining even the success or failure of the essential life tasks of the community.

Purpose. The article is devoted to studying conflicting intergroup interaction, which leads to the psychological trauma of all its participants.

Methodology. Theoretical analysis of literary sources

Results. The study found that the interaction can be symmetrical when participants alternately or simultaneously act as victims and aggressors; asymmetric when the positions of victim groups and aggressor groups are clearly defined; and mixed when symmetry and asymmetry alternate at different historical stages. Examples of symmetrical intergroup conflicts are wars. These injuries have the property of cyclicity, i.e., historical recurrence. Examples of asymmetric intergroup conflict interaction are genocide, slavery, and collective deportation. Social phenomena such as serfdom and concentration camps, which can also be attributed to collective trauma, show indications of the trauma of slavery. Conflict intergroup interaction traumatizes all its participants: victims, aggressors, and accomplices – a specific group of people standing between the first two, former victims who joined the aggressors. Evidence that the aggressor is traumatized is many negative feelings that the aggressor is experiencing, which may be a sign of injury. The aggressor group's prevalence of post-traumatic stress disorder, which is an objective sign of collective trauma, is relatively high. In some conditions, it can be much higher than in victim groups. The accomplice group is also a carrier of collective trauma for several generations, evidenced by the

Holodomor genocide. Some socio-psychological characteristics of groups involved in intergroup interaction contribute to conflict and trauma: group aggressivity, group victimhood, group inferiority complex. There are also individual psychological factors that allow aggression and trauma. One of the mechanisms of cyclicity collective traumas and their transformation into historical traumas is the intergenerational transmission of traumatic experience.

Conclusions. Practices of healing the consequences of historical traumas should be aimed at all participants in conflicting intergroup interactions.

Keywords: collective trauma; historical trauma; conflict intergroup interaction; symmetric intergroup conflicts; asymmetric intergroup conflicts; victim trauma; aggressor trauma.

Постановка проблеми, актуальність. Колективна травма є важливим соціально-психологічним феноменом, який впливає на соціальне життя великих і глобальних груп людей, іноді визначаючи навіть успішність чи неуспішність виконання основних життєвих завдань спільноти. Це комплексне явище специфічним чином зачіпає всі групи, які беруть участь у конфліктній міжгруповій взаємодії. Щоб виробити систему засобів допомоги в подоланні наслідків колективних травм, важливо з'ясувати, які травматичні зміни відбуваються в груповій психології учасників.

Психологію групи-агресора вивчено наразі досить ретельно, але більшість досліджень, присвячених цій темі, зосереджувалися на природі агресивності, причинах і витоках такої поведінки й на дотичних до цього моментах. Дуже мало уваги приділялось, однак, травматичним аспектам, хоча під час дослідження груп-жертв ці питання вивчалися досить ґрунтовно. На нашу думку, важливою проблемою є дослідження чинників і закономірностей травмування групи-агресора власною агресією і наслідків, які з цього випливають, а також напрацювання відповідних заходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. На цей час проблематика колективних травм є досить добре опрацьованою. У більшості публікацій автори аналізують конкретні прояви травматизації, вивчають певні суспільні групи, що зазнали травмування, окремі види травм. Значно менше робіт розглядають загальнотеоретичні завдання розуміння природи колективних травм як суспільного явища.

Одним із таких досліджень, що робить внесок і в практику, і в теорію колективних травм, є книга Ваміка Волкана, який обґрунтував масову психологічну *концепцію «вибраної травми»* (Volkan, 1997). У своїй роботі він розглядає трансгенерацію травми, пропонує терапевтичний підхід до феноменів примітивних психічних станів,

розкриває соціально-психологічні витoki тероризму, пов'язані з такими груповими характеристиками, як групова гордість, груповий нарцисизм, та іншими груповими проявами.

У статті Гіларда Хірчбергера ставиться завдання пов'язати концепцію колективних травм з концепцією *смислів*, які дають змогу соціальним групам перевизначати, хто вони і куди йдуть. Автор виокремлює смисли, які є значущими для жертви, і смисли агресора, що полягають у загрозі втрати ідентичності, яка долається шляхом заперечення історії, мінімізації почуття провини. У статті системно аналізується процес, який починається з колективної травми, далі трансформується в колективну пам'ять, яка охоплює систему смислів (Hirschberger, 2018).

У статті Маркуса Брунера проблематика колективних травм висвітлюється з урахуванням психосоціальної реальності до, під час і після травматичної події, яка завжди формує травму. Автор робить спробу відійти від дискурсу жертви, коли описує людські страждання внаслідок воєн, геноцидів і переслідувань, розглядаючи процеси травматизації в суспільному контексті (Brunner, 2011).

У низці публікацій проблематика колективних травм розкривається в контексті концепцій *постпам'яті*. Так, у статті Маріанни Хірш, присвяченій темі постпам'яті щодо інформації про Голокост, описується ставлення другого покоління до травматичних переживань, які передували їхньому народженню, але які, утім, були передані їм настільки глибоко, що перетворились у спогади. Це дослідження висвітлює генерацію постпам'яті та її опертя на фотографію як основний засіб міжпоколінної передачі травми, визначаються «шляхи», які найсильніше мобілізують роботу постпам'яті, вивчається роль сім'ї як простору передавання та функція гендера як ідіоми спогадів (Hirsch, 2008).

У публікаціях, присвячених питанню подолання наслідків міжгрупових конфліктів, трапляється термін «*миробудування*» (peacebuilding), яким позначають діяльність, спрямовану на досягнення примирення між ворогуючими групами після смертельного або деструктивного міжгрупового конфлікту. Так, в одній із праць досліджується опрацювання проблем травматичного стресу в програмах миробудування, зосереджених на молоді в умовах конфлікту, оскільки молодь є найбільш вразливою до психологічних та емоційних страждань під час насильницьких конфліктів (Hester, 2015).

Чимало досліджень присвячено проблемі *міжпоколінної передачі колективної травми* та її наслідків, значну частину цих досліджень здійснено на матеріалах травми Голокосту. Ця травма справила значний психологічний, соціальний та культурний вплив на людей, які пережили

цю подію, і на їхніх нащадків, особливо в першому і другому поколінні. Проблематику міжпоколінної передачі травми Голокосту можна проілюструвати роботою Пітера Келлермана (Kellermann, 2001).

Американська дослідниця Джой ДеГрю однією з перших дослідила історичну травму рабства й описала явище, що дістало назву «*посттравматичний рабський синдром*» (ПТРС) (DeGruy, 2005). У її роботі детально проаналізовано багатопокілінну травму, яку переживали і переживають афроамериканці (перше покоління та їхні нащадки). У цій популяції можна спостерігати ознаки посттравматичного стресового розладу, який ніхто не виявляв і не лікував. Наголошується, що ПТРС має не клінічний, а радше соціальний характер. Щоб подолати цей синдром, потрібні глибокі соціальні зміни в людях та організаціях, численні суспільно-політичні заходи щодо подолання нерівності і несправедливості щодо афроамериканців. Дослідженню проблеми «посттравматичного рабського синдрому» присвячено цілу низку наукових публікацій (Burrowes, 2019).

Незважаючи на достатнє охоплення тематики колективних травм у психологічній літературі, не всі її аспекти опрацьовано достатньою мірою. Так, потребують подальшого вивчення соціально-психологічні особливості соціальних груп, що в міжгруповій взаємодії виступають у ролях «жертв» і «агресорів», характеру їхнього травмування та відповідної поведінки.

Мета статті – дослідити особливості колективної травматизації в міжгруповій взаємодії, з'ясувати їхнє історичне підґрунтя, розкрити особливості травмування всіх учасників конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Усі випадки колективних травм можна розділити на дві великі групи: травми, спричинені міжгруповою взаємодією великих і глобальних соціальних суб'єктів, і травми, не пов'язані напряму з такою взаємодією, – екологічні катастрофи (стихійні лиха), техногенні катастрофи, пандемії. Фокус нашого дослідження спрямований на травми першої групи, а також на конфлікти, прояви різних видів агресії між групами та інші форми проблемної міжгрупової взаємодії, що є джерелом колективних травм. Прикладами останніх можуть бути війни, геноцид, тероризм, рабство, примусові депортації великих груп людей.

Є такі типи конфліктної міжгрупової взаємодії: *симетрична* – з почерговою зміною позицій агресора і жертви; *асиметрична* – позбавлена будь-якої симетрії, вектор агресії в ній завжди односпрямований; *змішана* – випадки взаємодії, що охоплюють декілька форм, які змінюються в різні історичні періоди. З огляду на це історичні травми можна умовно розділити на такі, що мають *циклічно-симетричну*

характеристику (переважно травми війни), і такі, які не є симетричними, тобто в яких групи-жертви і групи-агресори не міняються ролями. Прикладом останніх є травми рабства, травми геноциду і травми примусової депортації, де чітко визначені групи-агресори і групи-жертви.

У конфліктній міжгруповій взаємодії можна виділити такі основні групові ролі: *агресори*, *жертви* і *пособники*. Агресори – це ті, хто є суб'єктами здійснення насильства. Жертви – це об'єкти цього насильства. У симетричній взаємодії ці ролі можуть поєднуватися. Пособники – це специфічна група, яка умовно стоїть між першими двома: зрадники, колаборанти, ті, що пристосувалися, прислужуючи агресору. Вони є частиною групи-жертви, що виступає на боці агресора, прислужує йому. Але по суті – це приховані агресори, які використовують захисний механізм «приєднання до агресора». Серед них є добровільні, «ідейні» пособники, а є й такі, які вимушено опинилися в цій ролі. Долі цієї частини пособників є найбільш драматичними, як це видно на прикладі Голодомору.

У конфліктній міжгруповій взаємодії більшою чи меншою мірою травмуються всі її учасники, а не лише жертви, травми яких є очевидними. Прямі агресори і пособники також дістають специфічні травми, але вони відрізняються від травм прямих жертв. Травмованими є і нащадки тих, хто пережив конфліктну міжгрупову взаємодію. Специфічної травми зазнає і покоління нащадків групи-пособника, які відчують якусь психологічну провину за те, що їхні предки прислужували агресорові. Отже, травмованими є всі учасники конфлікту, але це різні травми, як і захисні механізми, які за ними стоять (Горностаї, 2019).

Симетрична конфліктна міжгрупова взаємодія та її особливості. Учасники симетричної конфліктної взаємодії поєднують у собі ролі жертви й агресора. Ці ролі можуть по чергове мінятися місцями або бути представленими одночасно. У реальних міжгрупових конфліктах їх часто дуже важко виокремити загалом, хоч на окремих етапах вони досить помітні. Поєднаність ролей призводить до того, що колективна травма має властивість циклічної повторюваності в часі. Про ці закономірності йдеться в низці публікацій, наприклад у роботі, що описує циклічну природу насильницького конфлікту, заснованого на ідентичності (Hester, 2015). Отже, конфліктна міжгрупова взаємодія не може вщухати сама по собі, а часто тільки підсилюється, набуваючи інколи великих масштабів і тривалості в часі.

Одним із найбільш масштабних прикладів симетричної конфліктної міжгрупової взаємодії є історія глобального протистояння між християнською і мусульманською цивілізаціями, яка налічує понад

тринадцять століть. Ці назви глобальних груп, зрозуміло, умовні, оскільки релігія тут не є визначальною, мають значення також національно-етнічні, соціально-політичні та економічні чинники.

Початок протистояння припадає на VIII–XI століття, коли досить активно відбувалася арабська колонізація Піренейського півострова та інших територій Південної Європи. Через пів тисячоліття «жертва» і «агресор» помінялися ролями, і XI–XV століття ознаменувалися хрестовими походами проти мусульман, унаслідок чого араби були фактично витіснені з Європи. Чергова зміна ролей відбулася в XV–XIX століттях у вигляді загрози Європі з боку Османської імперії, коли остання встановила своє панування на Балканах та інших територіях. У цей період відбулося також фактичне знищення Візантії – колиски східного християнства. Наприкінці XIX – у середині XX століття колишні жертви перетворюються на агресорів – європейські країни (насамперед Великобританія і Франція) провадять жорстоку колоніальну політику в Північній Африці і на Близькому Сході – територіях, де панує релігійна ідеологія ісламу. Сучасна доба – друга половина XX і XXI століття – ознаменувалася тим, що відносно пасивна Європа (а також Америка, яка є частиною «західної цивілізації») потерпає від міжнародного тероризму. Останній базується на ісламізмі («Аль-Каїда», «Ісламська держава»), ідеологи якого жадають реваншу. Зміна ролей агресора і жертви відбувається в прискореному темпі, повсякчас спалахують локальні війни на території Афганістану, Іраку, Сирії. Ускладнює ситуацію сучасна проблема біженців з мусульманських країн у Західну Європу. Локальною (але центральною територіально) частиною цього глобального протистояння є палестино-ізраїльський конфлікт, у якому, як у краплі води, відбиваються ментально-цивілізаційні суперечності.

Одним із світових «лідерів» у глобальних протистояннях є сучасна Росія та її попередники (Радянський Союз, Російська імперія, Московське царство, Володимиро-Суздальське князівство), які воювали практично з усіма своїми сусідами. Тут також простежуються циклічні закономірності і численні історичні паралелі пов'язаних із цим подій, хоч згадані приклади ілюструють не лише симетричну, а й змішану взаємодію. Так, проблема політичних відносин Росії з країнами Балтії (сучасних і тих, що стосуються минулого століття) сягає своїм корінням епохи протистояння Московії і Великого князівства Литовського. Проблеми Криму (анексію Криму у 2014 році і депортацію кримських татар у 1944-му) неможливо зрозуміти у відриві від більш давньої історії, коли Московія потерпала від Кримського ханства. Конфліктні події на Північному Кавказі (одними з найважливіших у цьому плані є російсько-чеченські війни 1994–2009 років) мають таку важливу передісторію, як російсько-кавказька

війна 1817–1864 років. Дуже яскравим і важливим для нас прикладом симетрично-змішаної конфліктної міжгрупової взаємодії є стосунки Московії-Росії з Руссю-Україною, але ця тема потребує окремого глибокого аналізу та осмислення.

Асиметрична конфліктна міжгрупова взаємодія та її особливості. У цьому типі конфліктної міжгрупової взаємодії основні ролі агресорів і жертв чітко окреслені, полярно розведені і не відбувається обміну ролями.

Колективні травми геноциду. Геноцид є однією із найстрашніших колективних травм, що має величезні негативні наслідки не лише для травмованого покоління (тих, хто вижив у цій трагедії), а й для декількох поколінь нащадків, суттєво позначаючись на всіх сферах соціального життя групи. Геноцид є яскравим прикладом асиметричної міжгрупової взаємодії, коли одна група-агресор фізично знищує іншу групу-жертву (або створює умови, несумісні з її виживанням). Це є виключно асиметричною взаємодією, оскільки дві групи не можуть здійснювати геноцид одночасно одна проти одної, інакше така взаємодія називалася б війною (міжетнічною, міжрелігійною тощо).

Якщо розглядати територіальний вимір трагедії геноциду, який часто здійснювався на завойованих та колонізованих територіях і стосувався корінних народів, то географія лише «колоніального геноциду» поширюється практично на половину площі земної суші. Отож такі країни, як Великобританія, Іспанія, Португалія і Франція, тобто «лідери» колоніальної політики, а також країни, які утворилися на колонізованих територіях (на Американському, Австралійському і частково Африканському континентах), мають бути носіями *«травми колонізатора»*, яка досі практично не вивчалася.

Травму геноциду почали активно досліджувати після одного з найбільш відомих геноцидів – Голокосту. Увага світової громадськості до цієї трагедії сприяла тому, що з'явився сам термін «геноцид» і було здійснено юридичні заходи щодо засудження цього злочину і визнання його злочином проти людства. Ця подія сприяла появі численних психотерапевтичних програм допомоги жертвам Голокосту і його нащадкам, вивченню психологічних особливостей цієї травми. Щоб описати віддалені наслідки травми геноциду, за аналогією з ПТРС, можна ввести поняття *посттравматичного геноцидного синдрому*.

Травма груп-агресорів, що здійснювали геноцид, привертала досі менше уваги дослідників, хоч тут можна передбачити переживання дуже глибоко витіснених почуттів сорому і провини, страху відповідальності, прихованої ненависті до жертв власного злочину. Щоб «компенсувати» ці переживання, група вдається до захисних механізмів заперечення

(злочину) і проєктивної ідентифікації (звинувачуючи жертву у власних гріхах). Прикладами цього є заперечення сучасним урядом Туреччини геноциду вірмен 1915 року, заперечення Росією геноциду Голодомору 1932–1933 років і звинувачення України у фашизмі, ознаки якого має сама (що добре простежується під час російсько-української війни, яка триває з 2014 року).

Щоб подолати наслідки травми агресора, винуватого в геноциді, навіть якщо вона стосується попередніх поколінь, потрібно почати з визнання цього злочину і дозволити собі переживати сором і провину. Треба здійснити дії, що в своїй основі містять елементи покаяння. Хороший приклад таких заходів під назвою «денацифікація» здійснила післявоєнна Німеччина щодо геноциду Голокосту, яка зцілилася від своєї травми, хоча цей процес і не був ідеальним.

Колективна травма Голодомору. Ця травма потребує окремого ретельного дослідження. Тут наведемо лише ключові міркування, що стосуються теми статті. Травма Голодомору має дві істотні особливості. Перша – це жорстока інформаційна блокада (тотальна – перші два десятиліття, трохи послаблена – наступні майже три десятиліття). Ця блокада стала інформаційною травмою, *психологічним геноцидом*, що значно ускладнив наслідки і без того страшної трагедії. Друга особливість полягає в масовій участі активістів у хлібозаготівлях 1932 року, які часто зводилися до повної реквізиції продовольства. До цього залучалися вчителі та інші представники сільської інтелігенції. Як стверджує Дарія Маттінглі, майже 20–25 % селян були залучені в період Голодомору на стороні агресора, тобто фактично були винними у злочині геноциду (Mattingly, 2019). Велика частина з них робили це не за переконаннями, а під страхом утисків і репресій, щоб самим уникнути голодної смерті. Багато з них переживали провину, внутрішні конфлікти внаслідок того, що через страх були змушені робити страшні речі. У цьому полягає ще одна лінія травматизації, коли травмована велика група несе в собі не лише наслідки трагедії масових смертей, а й витіснені переживання провини через вимушене залучення до злочину.

Колективні травми рабства. Рабство, тобто примусове позбавлення волі однієї соціальної групи іншою, – явище, що супроводжувало всю історію людства. На жаль, воно не зникло і в наші дні. Вивчення соціально-психологічних і психотерапевтичних наслідків історичної травми рабства почалося порівняно недавно, найбільш відомі наразі – дослідження посттравматичного рабського синдрому, про який згадувалося вище.

Жертвами історичної травми рабства є темношкіре населення, вивезене з Африканського континенту в Америку, їхні нащадки, що

народилися рабами, а також нащадки, які народилися вже після скасування рабства. Носієм травми рабства, крім нащадків рабів, є все суспільство, у якому було поширене рабство, зокрема представлене нащадками колишніх рабовласників, а також населення країн, звідки вивозили рабів. Травма рабства тісно пов'язана з *расовою травмою*. Одним з проявів цієї травми є витіснення конфліктної історичної проблематики у вигляді замовчування, заперечення, про що є багато досліджень (Raune et al., 2019).

Колективна травма кріпацтва. Досвід вивчення ПТРС можна перенести і на українські історичні реалії. Ідеться про українське селянство і травму кріпацтва, яка тривала кілька століть. Прояви цього явища можна простежити навіть у середині ХХ століття в умовах життя і праці, в юридичних та майнових правах колгоспного селянства. Його можна порівняти з рабством за своїми психологічними наслідками і припустити, що психології українців можуть бути притаманні ознаки ПТРС. Але ця проблема практично зовсім не вивчена.

Колективні травми концтаборів. Проблему примусового позбавлення волі без належних юридичних підстав за своїми наслідками можна також порівняти з проблемами психології рабства. Найяскравішими прикладами таких злочинів є нацистські концентраційні табори і табори для жертв політичних репресій у колишньому СРСР. Жертви нацистських і сталінських концтаборів, які вижили, та їхні нащадки є носіями подвійної колективної травми: позбавлення волі (рабства) і геноциду, і ці особливості позначаються на психологічних наслідках травматизації цих груп.

Колективні травми депортації. Колективна депортація, або примусове переселення великих груп людей (навіть цілих народів) в іншу країну чи на іншу територію, була досить поширеною практикою покарання з найдавніших часів. Лише депортація народів у колишньому СРСР у 1930 – 1940 роках торкнулася 6 мільйонів людей, з яких від 1 до 1,5 мільйонів загинуло внаслідок цього переселення. Якщо ж брати все людство і великі відрізки історії, то масштаби цих злочинів величезні. Травми, заподіяні такими заходами, також можна віднести до асиметричної взаємодії, оскільки агресивні дії тут не мають зворотного напрямку. Психологічні наслідки травми депортованих груп вивчено сьогодні недостатньо. Ще меншою мірою досліджено наслідки депортації щодо населення, з території якого здійснювалася депортація. Їх можна бачити на прикладі населення країн Африки, звідки вивозили рабів і які нині переживають багато психологічних, суспільно-політичних та економічних проблем, пов'язаних, імовірно, з травмою депортації.

Травми жертви і агресора в різних типах взаємодії.

Психологічні травми групи-жертви і групи-агресора можуть істотно впливати на історичні події, пов'язані з міжгруповою взаємодією. У психологічних характеристиках агресора і жертви є спільні риси. Одна з них – почуття меншовартості, яке потребує компенсації, але реалізують вони це різними засобами.

Для психології жертви характерними є почуття страху, біль, образа, розчарування, а механізмами психологічного захисту найчастіше стають витіснення, регресія та раціоналізація. Жертва може реагувати на травму активно чи пасивно. Почуття неповноцінності вона або придушує, поринаючи в стан соціальної депресії, або конвертує у гнів, захищаючи свої інтереси, прагнучи відновити порушену справедливість. У цьому разі у жертви є всі шанси помінятися ролями з агресором. Це, власне, і стає причиною циклічності колективних травм і джерелом ескалації конфліктної взаємодії. Але така конвертація можлива лише в симетричній взаємодії. Асиметрична взаємодія найчастіше не залишає жертві шансів на реванш (принаймні на цьому історичному етапі).

Для психології агресора характерні почуття провини і сорому, а також страху через можливий реванш. Але вони блокуються такими захисними механізмами, як заперечення і проєктивна ідентифікація. Почуття меншовартості агресор компенсує почуттями переваги і нарцисичною величчю, виписуючи величну історію, міфологію (що стоїть як минулого, так і сучасності), створюючи грандіозні пам'ятники, створи мистецтва. Інструментом досягнення переваги (національної, класової, релігійної) стає тоталітарна ідеологія – нацистська, комуністична, релігійно-фундаменталістська (ісламістська). Недоліки власної групи заперечуються і приписуються іншим групам, до них можна відчувати всі негативні почуття, аж до ненависті, і проти них можна чинити насильство, яке дозволяється ідеологією (Горностай, 2017).

Об'єктивною ознакою колективного травмування є випадки масового поширення *посттравматичного стресового розладу* (ПТСР), що характерно як для групи-агресора, так і для групи-жертви. Причому якщо агресор веде несправедливу (загарбницьку або колоніальну) війну, а жертва успішно захищається, ПТСР значно частіше трапляється в агресора, а у жертви (у цьому випадку – умовної) є рідкістю. Наприклад, такий розлад, який журналісти охрестили як «в'єтнамський синдром», дістав свого часу поширення серед американських ветеранів в'єтнамської війни. Так, число випадків неприродної смерті серед ветеранів (самогубства, травматизація, наркотики, алкоголь) майже втричі перевищило число загиблих під час бойових дій. Ця ситуація привернула до себе

увагу громадськості і фахівців, спричинила появу самого терміна ПТСР, який став предметом досліджень та клінічної практики.

Навпаки, якщо жертва нападу зазнає незворотних втрат, не в змозі захистити свої цінності, а агресор отримує воєнну перевагу і захоплює ресурси жертви, картина буде дзеркально протилежною. Отже, поширення ПТСР, як ознака колективної психологічної травми, спричиняється не так кількісними чинниками (характером травм), як морально-психологічним станом учасників конфліктної взаємодії.

Агресор захищає право на агресію, право на вбивство, обґрунтовує виправдання вбивства. Основна мета використання агресором захисних механізмів – це уникнути травмування психіки переживанням провини, сорому, страху через руйнування самооцінки. У конфліктній міжгруповій взаємодії, яка досягає рівня злочинної взаємодії, це, на жаль, стає нормою суспільної психології. Хронічно травмоване (можна сказати – «хворе») суспільство втрачає ресурси самозцілення і використовує псевдокомпенсацію (пасивну) або гіперкомпенсацію (активну) для зменшення симптомів травми. Під це навіть підводиться наукова база, коли блокується моральність, яка замінюється злочинною ідеологією виправдання агресії. Це стосується насамперед владних структур держави і значної частини суспільства, що кількісно перевищує «критичну масу». Проте навіть у такому суспільстві можливий внутрішній міжгруповий конфлікт між владою і дисидентами, які чинять опір. Проти них і всіх, хто ще здатний тверезо аналізувати ситуацію, влада веде боротьбу, їх таврують ганьбою, називаючи «ворогами народу», «націонал-зрадниками», «п'ятою колоною». Суспільство поляризується, у ньому утворюються внутрішні жертви і внутрішні агресори. Прикладами таких суспільств є нацистська Німеччина, більшовицька Росія, сучасні Росія та Білорусь.

Наочною ілюстрацією психологічної травмованості групи-агресора є подія 25 грудня 2016 року, пов'язані з катастрофою літака Ту-154, на борту якого перебували російські армійські артисти, а також журналісти-пропагандисти. Ця подія викликала неоднозначну реакцію в українських і міжнародних медіа. Частина української спільноти не виказала жодного співчуття, вважаючи, що жертви отримали «по заслугі», адже загинули не просто пасажери, а активні «солдати й офіцери» інформаційно-пропагандистської війни проти України. Це викликало обурення навіть у ліберально налаштованих росіян і у проросійської частини українського суспільства. Почалася справжня війна в медіа, у якій «проросійська» сторона звинувачувала «проукраїнську» в черствості, браку емпатії, відчуття гідності, толерантності, вимагала проявити співчуття до жертв катастрофи. Лариса Волошина порівняла обурення реакцією українців на авіакатастрофу ТУ-154 з «примусом до емпатії» – формою психоло-

гічного насильства, за допомогою якого садист встановлює контроль за своєю жертвою, силою нав'язує їй почуття провини, вимагаючи увійти в становище агресора. Агресор перекладає на жертву відповідальність за агресію, переконуючи останню, що від її «хорошої поведінки» залежить, чи буде проти неї здійснюватися агресія (Волошина, 2016).

Така реакція проросійськи налаштованої групи свідчить про глибоку травмованість групи-агресора, але травма потребує зусиль для компенсації, для чого й обирається тактика зворотного звинувачення в браку емпатії. Ті, хто звинувачував, витісняли той факт, що позиція значної частини росіян у симетричній ситуації (розстріли на Майдані в Києві, загибель українських солдат від рук бойовиків ОРДЛО і російських найманців) була протилежною співчуттю, і такій реакції знаходилось виправдання.

Чинники колективної травматизації. Травми є водночас і причиною, і наслідком конфліктної міжгрупової взаємодії. Це зумовлено низкою соціально-психологічних характеристик груп, що беруть участь у таких конфліктах. Вони є когнітивними, емоційними і настановчо-поведінковими чинниками конфліктності й травматичності. Насамперед потрібно виділити систему інгрупових та аутгрупових уявлень, які відображають приховані тенденції уявляти свою та інші групи як жертв або агресорів. Вони можуть містити в собі комплекси групової меншовартості та переваги як істотні чинники групової конфліктності. Натомість самодостатність і зрілість групи, що виключають відчуття меншовартості і переваги, свідчать про низький рівень конфліктності та колективної травмованості.

Для груп-жертв характерне неприховане відчуття групової меншовартості, що проявляється в системі переконань про власну групу як таку, яка має істотні недоліки, якій бракує ресурсів, яка слабка порівняно з іншими групами. Таким групам часто притаманна групова віктимність, або схильність виступати в ролі жертви, уразливість до зовнішньої агресії. Віктимність може мати історичні передумови (Schorl-Eyal et al., 2017).

Для груп-агресорів характерним є колективний нарцисизм – надмірне посилення характеристик групи, які вважаються позитивними, перебільшена схильність переживати групову гордість, відчуття групової переваги. Такими уявленнями і переживаннями група часто компенсує відчуття меншовартості, яке групою не усвідомлюється. Таким групам часто притаманний високий рівень агресивності.

Чинниками міжгрупової агресії часто стають міжгрупові упередження – низка хибних стереотипних переконань щодо інших груп, які можуть містити такі уявлення про інших, які «дозволяють» агресію,

виправдовують насильство. Крайньою формою таких стереотипів є образи ворога – уявлення про інші групи як про ворожі, загрозливі і водночас певною мірою дегуманізовані, унаслідок чого їхні представники здебільшого деперсоніфіковані (позбавлені нормальних людських рис).

Одним із механізмів повторюваності (циклічності) колективної травматизації і збереження конфліктності в міжгруповій взаємодії є *трансгенераційна (міжпоколінна) передача* травматичного досвіду, що, власне, перетворює його на історичні травми. Імовірність такої передачі тим більша, чим менш опрацьованою є травма на рівні першого покоління. Це проявляється в значних групових емоціях і почуттях, що мають нав'язливий і патогенний характер (ненависть, агресія, провинна, страх, депресія тощо).

Згадаймо також і про глибинно-психологічне коріння групової агресії. Ще в роботах класиків психології Гюстава Лебона (1896), Сципіона Сігеле (2011), Зигмунда Фрейда (1991), Еріха Фромма (1989; 1994), Вільгельма Райха (2004), присвячених проблемам масової психології, робляться висновки, що агресивність людини, зокрема її поведінка в натовпі, може бути вкрай деструктивною, і є дуже широкі, практично необмежені можливості маніпулювати чи будь-яким іншим чином впливати на людську агресивність. Ці висновки підтверджуються і більш пізніми дослідженнями. Так, у «стенфордському тюремному експерименті» Філіпа Зімбардо вдалося «перетворити» «нормальних» людей на агресорів і катів, а інших змусити пережити «психологію жертви» без найменших для цього об'єктивних підстав (Haney et al., 1973). Схожі висновки можна зробити і з експерименту Стенлі Мілгрема (2019), коли шляхом лише переконування вдалося змусити людей застосовувати «знуцання» і «тортури» (з використанням електричного струму) до іншої людини.

Чудове підтвердження цих закономірностей можна знайти і в художній літературі. Так, у трагікомічній п'єсі Фрідріха Дюрренматта «Візит старої дами» стаємо свідками того, як ціле місто перетворюється на вбивцю. Відбувається поступова трансформація групової свідомості, коли група починає виправдовувати злочин. Тут працює ціла система психологічних захистів, відбувається перетворення колективної відповідальності на особисту безвідповідальність. Група примушує майбутню жертву, аби та сама здійснила самогубство з «благими намірами», переконує її, що та робить «прекрасний вчинок» – щоб зробити великий подарунок ста тисячам людей. Остання теза зовсім в іншому світлі подає всю «радянську героїку», що насправді часто була самопожертвою заради системи.

Практики зцілення від наслідків колективних травм.

Дослідження і наявні наукові джерела щодо практик опрацювання колективних травм присвячені переважно травмуванню жертви. Значно менше уваги приділяється травмі агресора і засобам подолання її наслідків. А проте ця проблема надзвичайно важлива в соціально-психологічному сенсі, оскільки також значною мірою пов'язана з оздоровленням суспільства. Лікування хворого соціуму (який у глибині колективного несвідомого є носієм травми агресора) неможливе без розблокування заблокованих почуттів та емоцій, зокрема відчуття провини і сорому. Але це дуже нелегко, адже муки сумління важкі, інколи – нестерпні. Значно легше заглушити їх запереченням, виправданням злочинів та звинуваченням інших.

Ще з давніх-давен для культурного опрацювання колективних травм використовувалися *міфологія, героїчний епос* та інші твори літератури. Завдяки творчій сублімації вдавалося перетворити травматичний досвід на міфологізовану історію. Але особливо цінним у цьому процесі є моменти, коли переможці оплакують не лише свої втрати, а й втрати переможених, принаймні з повагою описують їхню боротьбу, визнаючи таким чином їхнє право на власну позицію. Таких прикладів є багато в гомерівській «Іліаді». Без такої позитивної трансформації міфологія не здатна сприяти загоєнню травм, а навпаки, може стати джерелом нової агресії, спрямованої на відновлення колишньої величі, як це ми бачили на прикладах нацистської Німеччини і фашистської Італії. (Проте Німеччина показала і приклад покаяння та зцілення від травми нацизму).

У нашій культурі також є пам'ятка героїчного епосу – «Слово о полку Ігоревім». Цікавим видається те, що мова цього твору не зовсім слов'янська – там відчутно простежується тюркський компонент. Є навіть думка, що цей твір узагалі написано на русько-кипчацькому суржику. Отже, його писала людина, яка мала прямий стосунок до культури наших ворогів – половців. А значить, можна зробити сміливе припущення, що «Слово» не тільки оплакує травму переможеного в цій війні, а й певною мірою описує співчуття переможця до переможеного.

Зцілення від травмування різних сторін конфлікту ставлять за мету і спеціальні психотерапевтичні та соціально-терапевтичні практики, спрямовані на опрацювання колективних травм, наприклад *сімейний системний підхід*. Так, у книзі Даана ван Кампенхаута (2012) в самій назві відбито її зміст – роботу із жертвами і переслідувачами в колективній душі, що наголошує на важливості врахування всіх переживань, навіть таких, яких ми зазвичай не хочемо торкатися.

На роботу з усіма конфліктними сторонами спрямований і метод *соціодрами*, одним із завдань якого є подолання наслідків колективних травм. Насамперед тут треба звернути увагу на праці Якоба Морено (Moreno, 1953) і Пітера Келлерманна (Kellermann, 2007). Є також цікавий досвід ізраїльського психотерапевта Якова Наора (2005). Він, зокрема, проводив психодраматичні і соціодраматичні семінари, у яких брали участь нащадки жертв Голокосту і нащадки нацистів, що воювали у Другій світовій війні (зокрема і тих, хто працював у концтаборах). Спільна робота нащадків жертв і нащадків агресорів над цією важкою темою показала дуже важливі результати.

Насамкінець хотіли б привернути увагу до такої практики, як *миробудування*. Ідеться про спільну роботу супротивних сторін смертельних міжгрупових конфліктів, тобто таких, де воюючі сторони убивали одне одного (Hester, 2015). Це дуже складне завдання – примирення запеклих ворогів, коли зовсім свіжими є обопільно завдані смертельні рани. Але його успішне вирішення може стати ефективним засобом профілактики наслідків історичних травм.

Поширення описаних психотерапевтичних і соціально-терапевтичних практик і методів роботи дає впевнену надію, що світове співтовариство зможе зупинити (або принаймні загальмувати) процес циклічної повторюваності колективних травм у міжгруповій взаємодії і ми станемо свідками початку поступового зцілення суспільства від наслідків історичних травм, а відтак оздоровлення колективної психіки.

Висновок та перспективи подальших досліджень. Конфліктна міжгрупова взаємодія може бути симетричною, коли всі групи, які беруть участь у конфлікті, по чергово або одночасно виступають у ролях жертв і агресорів. Що ж до асиметричної взаємодії, то в ній ці ролі чітко розведені, жертви і агресори не міняються місцями. Проте в цьому разі травматичний досвід набувають не лише групи, які зазнали агресії і реально постраждали, а й групи, що здійснювали цю агресію або були винуватцями конфлікту. Колективна травма, що виникає в результаті такої взаємодії, має специфічні відмінності в різних учасників.

Є багато закономірностей, що пов'язують процеси у великих і глобальних групах з груповою динамікою в малих і середніх групах (а також міжособовою взаємодією). Психологія відносин на мікрорівнях визначається багатьма чинниками, зокрема характеристиками великих та глобальних груп і конфліктними соціальними процесами в них. Це проявляється у формі ксенофобії, хибних стереотипів та упереджень, прихованої агресії. Часто повноцінне врегулювання проблем на локальному рівні неможливе без розв'язання проблем на глобальному рівні, наприклад якщо малі групи та індивіди належать до більших

спільнот, які є носіями незцілених історичних травм або учасниками глобального конфлікту.

Більшість колективних травм потребують спеціальних засобів для зцілення від їхніх наслідків. Іноді звичайних заходів недостатньо, і травма делегується нащадкам, перетворюється на історичну травму, стає джерелом нових конфліктів і травм. Щоб зупинити цю циклічність, щоб повноцінно зцілитися від спадку історичних травм, потрібна робота з усіма учасниками конфліктної взаємодії. Засобів зцілення потребують і ті, хто виступав у цій взаємодії в ролі жертв, і прямі агресори та їхні пособники. Інакше не можна говорити про повноцінне оздоровлення суспільства.

Перспективи подальших досліджень вбачаються передусім у поглибленні системного підходу до проблеми подолання наслідків колективних травм, що передбачає вироблення організаційних, політико-правових, соціально-культурних, психологічних, психотерапевтичних та інших заходів щодо комплексного розв'язання цієї складної і важливої проблеми.

Список використаних джерел

Волошина, Л. (2016, 27 грудня). «Принуждение к эмпатии» как форма психологического насилия садистов. *Украина Криминальная*. Взято из <https://cripo.com.ua/opinion/?p=223597/>

Горностай, П. П. (2017). «Гібридна» ідеологія як об'єкт соціальної патопсихології. *Проблеми політичної психології*, 5(19), 223–236.

Горностай, П. П. (2019). Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. *Проблеми політичної психології*, 8(22), 89–114. Взято з <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-27>

Дюрренматт, Ф. (2019). *Визит старой дамы*. Москва: Азбука.

Кампенхаут, ван Д. (2012). *Слезы предков. Жертвы и преследователи в коллективной душе*. Москва: Институт консультирования и системных решений.

Лебон, Г. (2016). *Психология народов и масс*. Москва: Академический проект.

Мілгрем, С. (2019). *Покора авторитету. Погляд експериментатора*. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля.

Наор, Я. (2005). Театр Холокоста. *Психодрама и современная психотерапия*, 4, 15–30.

Райх, В. (2004). *Психология масс и фашизм*. Москва: АСТ.

Сигеле, С. (2011). *Преступная толпа. Опыт коллективной психологии*. Москва: Академический проект.

Фрейд, З. (2016). *Психология масс и анализ человеческого «Я»*. Москва: Азбука.

Фромм, Э. (2015). *Бегство от свободы*. Москва: АСТ.

Фромм, Э. (2017). *Анатомия человеческой деструктивности*. Москва: АСТ.

Brunner, M. (2011). Criticizing Collective Trauma: A Plea for a Fundamental Social Psychological Reflection of Traumatization Processes. In Barrette, C., Haylock, B. & Mortimer, D. (Eds.), *Traumatic Imprints. Performance, Art, Literature and Theoretical Practice*. (pp. 199–207). Oxford: Inter-Disciplinary Press.

Burrowes, A. (2019). *Post Traumatic Slave Syndrome: A Literature Review on African American Community Healing and Expressive Arts Therapy*. Expressive Therapies Capstone Theses.

DeGruy, J. (2005). *Post Traumatic Slave Syndrome: America's Legacy of Enduring Injury and Healing*. Self-published.

Haney, C., Banks, W. C., Zimbardo, P. G. (1973). A study of prisoners and guards in a simulated prison. *Naval Research Review*, 30, 4–17.

Hester, L., (2015). Invisible Suffering: Practitioner Reflections on Peacebuilding Programs with Youth Exposed to Traumatic Stressors in Intergroup Conflict. *Electronic Theses and Dissertations*. Article 1030. Retrieved from <https://digitalcommons.du.edu/etd/1030>

Hirsch, M. (2008). The Generation of Postmemory. *Poetics Today*, 29 (1), 103–128.

Hirschberger, G. (2018). Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. *Frontiers in Psychology*, 9, Article 1441. Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441>

Kellermann, N. P. F. (2001). Transmission of Holocaust Trauma – An Integrative View. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, Vol. 64, 256–267.

Kellermann, P. F. (2007). *Sociodrama and Collective Trauma*. London: Jessica Kingsley.

Mattingly, D. (2019). No Novel for Ordinary Men? Representation of the Rank-and-File Perpetrators of the Holodomor in Ukrainian Novels. *Euxeinos: Governance and Culture in the Black Sea Region*, 9, 12–39. Retrieved from <https://gce.unisg.ch/en/euxeinos/archive/27>

Moreno, J. L. (1953). *Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. Beacon, N.Y.: Beacon House Inc.

Payne, B. K., Vuletic, H. A., & Brown-Iannuzzi, J. L. (2019). Historical roots of implicit bias in slavery. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 116 (24), 11693–11698. doi: 10.1073/pnas.1818816116

Schori-Eyal, N., Klar, Y., Roccas, S., McNeill, A. (2017). The Shadows of the Past: Effects of Historical Group Trauma on Current Intergroup Conflicts. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 43 (4), 538–554.

Volkan, V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

References

Brunner, M. (2011). Criticizing Collective Trauma: A Plea for a Fundamental Social Psychological Reflection of Traumatization Processes. In: Barrette, C.; Haylock, B. & Mortimer, D. (Eds.), *Traumatic Imprints. Performance, Art, Literature and Theoretical Practice*. (pp. 199–207). Oxford: Inter-Disciplinary Press. (in English)

Burrowes, A. (2019). *Post Traumatic Slave Syndrome: A Literature Review on African American Community Healing and Expressive Arts Therapy*. Expressive Therapies Capstone Theses. (in English)

DeGruy, J. (2005). *Post Traumatic Slave Syndrome: America's Legacy of Enduring Injury and Healing*. Self-published. (in English)

Дьгренматт, Ф. (2019). *Vizit staroy damy* [The Visit of the Old Lady]. Moscow: Azbuka. (in Russian)

Gornostai, P. P. (2017). «Hibrydna» ideolohiia yak ob'iekt sotsialnoi patopsykholohii [«Hybrid» ideology as an object of social pathopsychology]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 5(19), 223–236. (in Ukrainian)

Gornostai, P. P. (2019). Hrupovi zakhysni mekhanizmy yak forma reahuvannia na kolektyvni travmy [Group defense mechanisms as a response form to collective trauma]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology]. 8(22), 89–114. Retrieved from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-27> (in Ukrainian)

Freud, S. *Psikhologiya mass i analiz chelovecheskogo «Ya»* [Masses Psychology and Analysis of the Ego]. Moscow: Azbuka. (in Russian)

Fromm, E. (2015). *Begstvo ot svobody* [Escape from Freedom]. Moscow: AST. (in Russian)

Fromm, E. (2017). *Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti* [The Anatomy of Human Destructiveness]. Moscow: AST. (in Russian)

Haney, C., Banks, W. C., & Zimbardo, P. G. (1973). A study of prisoners and guards in a simulated prison. *Naval Research Review*, 30, 4–17. (in English)

Hester, L., (2015). Invisible Suffering: Practitioner Reflections on Peacebuilding Programs with Youth Exposed to Traumatic Stressors in Intergroup Conflict. *Electronic Theses and Dissertations*. Article 1030. Retrieved from <https://digitalcommons.du.edu/etd/1030>. (in English)

Hirsch, M. (2008). The Generation of Postmemory. *Poetics Today*, 29 (1), 103–128. (in English)

Hirschberger, G. (2018). Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. *Frontiers in Psychology*, 9, Article 1441. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441>. (in English)

Kampenhou van D. (2012). *Slezy predkov. Zhertvy i presledovateli v kollektivnoy dushe* [The Tears of the Ancestors: Victims and Perpetrators in the Tribal Soul]. Moscow: Institute for Consulting and System Solutions. (in Russian)

Kellermann, N. P. F. (2001). Transmission of Holocaust Trauma – An Integrative View. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, Vol. 64, 256–267.

Kellermann, P. F. (2007). *Sociodrama and Collective Trauma*. London: Jessica Kingsley, 2007. (in English)

Lebon G. (2016). *Psikhologiya narodov i mass* [Psychology of peoples and masses]. Moscow: Academic Project. (in Russian)

Mattingly, D. (2019). No Novel for Ordinary Men? Representation of the Rank-and-File Perpetrators of the Holodomor in Ukrainian Novels. *Euxeinos: Governance and Culture in the Black Sea Region*, 9, 12–39. Retrieved from <https://gce.unisg.ch/en/euxeinos/archive/27>. (in English)

Milgram, S. (2019). *Pokora avtorytetu. Pohliad eksperymentatora* [Obedience to Authority; An Experimental View]. Kharkiv: Family Leisure Club. (in Ukrainian)

Moreno, J. L. (1953). *Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. Beacon, N.Y.: Beacon House Inc. (in English)

Naor, Ya. (2005). Teatr Holokosta [The Theater of the Holocaust]. *Psihodrama i sovremennaya psihoterapiya* [Psychodrama and Modern Psychotherapy], 4, 15–30. (in Russian)

Reich, W. *Psikhologiya mass i fashizm* [The Mass Psychology of Fascism]. Moscow: AST. (in Russian)

Sighele, S. *Prestupnaya tolpa. Opyt kollektivnoy psikhologii* [The Criminal Crowd. Collective Psychology Experience]. Moscow: Academic Project. (in Russian)

Payne, B. K., Vuletich, H. A., & Brown-Iannuzzi J. L. (2019). Historical roots of implicit bias in slavery. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 116 (24), 11693–11698. doi: 10.1073/pnas.1818816116. (in English)

Schori-Eyal, N., Klar, Y., Roccas, S., & McNeill, A. (2017). The Shadows of the Past: Effects of Historical Group Trauma on Current Intergroup Conflicts. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 43 (4), 538–554. (in English)

Volkan, V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux. (in English)